

НАЖМИДДИН КОМИЛОВ ВА ТАСАВВУФ ФАЛСАФАСИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15557756>

Адилов Бобомурод Бекмуродович

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети тадқиқотчиси

Аннотация: Таниқли ўзбек тасаввуфшунос олими профессор Нажмиддин Комилов (1937-2012) тадқиқотларида Тасаввуф диний таълимот, фалсафий таълимот ва ижтимоий ҳаракатнинг бирлашган шакли сифатида кўриб чиқилади. Тасаввуфшунос олим Тасаввуфнинг ўзига хос жиҳатларини таҳлил қилиб, бу таълимотнинг кўп қирралилигини таъкидлайди. Тасаввуфнинг Ислом дини таркибида, исломий анъаналар асосида, аммо ўзига хос, мустақил диний-фалсафий таълимот сифатида шаклланиб, ривожланганлиги масаласини ўрганади.

Н.Комилов Тасаввуфнинг метафизик, онтологик, гносеологик ва антропологик жиҳатларини, яъни, илоҳий ҳақиқат, борлиқ, билиш (маърифат) назарияси, инсон борлилиги, унинг руҳият олами ва моҳияти ҳақида фалсафий тафаккур қилиш имкониятларини таҳлил қилади.

Нажмиддин Комиловнинг Тасаввуф таълимоти ҳақидаги қарашларида ушбу таълимотнинг диний, фалсафий ва ижтимоий жиҳатлари комплекс кўриб чиқилади.

Ушбу мақолада тасаввуфшунос олим Нажмиддин Комиловнинг Тасаввуф фалсафасига оид тадқиқотлари ва унинг ушбу диний-фалсафий таълимотнинг онтологик, гноснологик ва антропологик жиҳатларига муносабати масаласи таҳлил ва тадқиқ этилади.

Калит сўзлар: Нажмиддин Комилов, Тасаввуф, таълимот, Тасаввуф фалсафаси, Ирфон, диний-фалсафий таълимот, тасаввуфшунос, тадқиқот методи, Тасаввуф онтологияси, Тасаввуф гносеологияси, Тасаввуф антропологияси. герменевтика, нафс, таҳлил, тадқиқ.

NAJMIDDIN KOMILOV AND THE PHILOSOPHY OF SUFISM

Adilov Bobomurod Bekturodovich

Researcher of the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

Abstract: In the research of the famous Uzbek Sufi scholar Professor Najmuddin Komilov (1937-2012), Sufism is considered as a unified form of religious doctrine, philosophical doctrine, and social movement. The Sufi scholar analyzes the features of Sufism and emphasizes the multifaceted nature of this teaching. Studies the formation and

development of Sufism within the framework of Islam, based on Islamic traditions, but as an independent religious and philosophical doctrine.

N.Kamilov analyzes the metaphysical, ontological, epistemological, and anthropological aspects of Sufism, that is, the theory of divine truth, existence, knowledge (enlightenment), the possibilities of philosophical thinking about human existence, its spiritual world, and essence.

Najmiddin Komilov's views on the doctrine of Sufism comprehensively consider the religious, philosophical, and social aspects of this doctrine.

This article analyzes and investigates the research of Sufi scholar Najmiddin Komilov on Sufi philosophy and his relationship to the ontological, epistemological, and anthropological aspects of this religious-philosophical doctrine.

Keywords: *Najmiddin Komilov, Sufism, doctrine, philosophy of Sufism, Irfan, religious-philosophical doctrine, Sufi scholar, research method, ontology of Sufism, epistemology of Sufism, anthropology of Sufism, hermeneutics, naqs, analysis, research.*

НАДЖМИДДИН КОМИЛОВ И ФИЛОСОФИЯ СУФИЗМА

Адилов Бобомурод Бекмуродович,

*Исследователь Национального университета Узбекистана
имени Мирзо Улугбека*

Аннотация: *В исследованиях известного узбекского учёного-суфиеведа профессора Нажмиддина Комилова (1937-2012) Суфизм рассматривается как объединённая форма религиозного учения, философского учения и общественного движения. Ученый-суфиевед анализирует особенности Суфизма и подчеркивает многогранность этого учения. Изучает вопрос о формировании и развитии Суфизма в рамках Ислама, на основе исламских традиций, но как самостоятельного религиозно-философского учения.*

Н.Камилов анализирует метафизические, онтологические, гносеологические и антропологические аспекты Суфизма, то есть теорию божественной истины, бытия, познания (просвещения), возможности философского мышления о человеческом бытии, его духовном мире и сущности.

Взгляды Наджмиддина Комилова на учение Суфизма комплексно рассматривают религиозные, философские и социальные аспекты этого учения.

В данной статье анализируются и исследуются исследования учёного-суфиеведа Наджмиддина Комилова по философии Суфизма и его отношение к онтологическим, гносеологическим и антропологическим аспектам этого религиозно-философского учения.

Ключевые слова: *Наджмиддин Комилов, Суфизм, учение, философия Суфизма, Ирфан, религиозно-философское учение, суфиевед, метод исследования, онтология*

Суфизма, гносеология Суфизма, антропология Суфизма. герменевтика, нафс, анализ, исследование.

Нажмиддин Комилов Тасаввуф таълимотини асосан Ислом дини ва исломий тафаккур маҳсули сифатида кўради, аммо у Юнон фалсафаси ва бошқа таълимотларнинг таъсирини ҳам ҳисобга олади. У бу жараёнларни Тасаввуфнинг ўзига хослигини шакллантирган омиллар сифатида ўрганади.

4. Тасаввуфнинг бош манбаларини белгилаш масаласи. Тасаввуф таълимотининг бош манбалари аксарият тасаввуфшунос олимларнинг таъкидлаганидек, Нажмиддин Комилов назарида ҳам қуйидагилардан иборат:

1. Қуръони карим ва Пайғамбар Суннати.

Кўпгина Шарқ ва ғарб исломшунос ва тасаввуфшунос олимлари каби Нажмиддин Комиловнинг ҳам назарида Тасаввуф таълимотининг асосий манбалари Қуръон ва Суннат – Ҳадиси шарифдир. Н.Комилов тасаввуфий ғояларнинг асосларини Исломнинг муқаддас матнларидан олишини таъкидлайди. Унинг фикрича, Қуръон ва Суннат тасаввуфий амалиётларнинг асосий принципларини белгилайди.

2. Илк сўфийларнинг кўрсатмалари ва ғоялари, Тасаввуф назариётчиларининг илмий-адабий асарлари.

Тасаввуф тарихида муҳим ўрин тутган илк сўфийларнинг сўзлари ва кўрсатмалари, сўфий шоирлар ва мутафаккирларнинг асарлари ҳам асосий манба ҳисобланади. Масалан, Ҳаким ат-Термизий, Мустамлий Бухорий, Абўсаид Абулхайр, Хожа Абдуллоҳ Ансорий, Хожа Абдулқодир Гелоний, Хожа Юсуф Ҳамадоний, Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний, Муҳаммад ал-Ғаззолий, Шайх Фаридуддин Аттор, Ибн ал-Арабий, Мавлоно Жалолиддин Балхий Румий ва Мавлоно Абдураҳмон Жомий каби мутафаккирларининг илмий-адабий асарлари тасаввуфий фикрлар ва ғояларни ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

3. Исломий фалсафа. Ислом фалсафаси, айниқса, Ислом илоҳиётшунослиги – Калом илми мактаблари ҳамда рационал фалсафа – Машоикун ва Табиикун мактаблари ҳам Тасаввуф таълимотининг шаклланиши ва ривожланишида катта рол ўйнаган. Н.Комилов бу фалсафий таълимотларнинг Тасаввуф билан алоқадорлигини таъкидлайди.

4. Ижтимоий ва маданий контекст. Тасаввуфнинг ривожланиши ижтимоий ва маданий шароитларга ҳам боғлиқ. Н.Комилов Тасаввуф таълимотининг ўзгаришларига таъсир етказган ижтимоий ва маданий омилларни ҳам ўрганади.

5. Тажрибавий асослар. Тасаввуфда амалий тажриба ва ботиний-руҳий ҳолатлар ҳам муҳим омил ҳисобланади. Суфийлар ўз амалий тажрибалари ва ботиний кашфлари орқали руҳий юксалишга эришиб, фавқулодда ва хориқулодда кашфиётлар – кашфу кароматлар қилишган.

Нажмиддин Комилов назарида Тасаввуф таълимотининг бош манбалари Қуръон, Суннат, илк сўфийларнинг сўзлари ва Тасаввуф илмининг буюк намояндалари асарлари, исломий фалсафа, ижтимоий-маданий контекст ва

тажрибавий асослардан иборат. Бу манбаларни ўрганмасдан туриб, Тасаввуфнинг ва шаклланиш ва ривожланиш тарихини ҳам, унинг фалсафий-ирфоний жиҳатларини ҳам ўрганиб бўлмайди.

Нажмиддин Комиловнинг Тасаввуфни мукаммал бир диний-фалсафий таълимот сифатида тадқиқ этишлари доирасига асосан Тасаввуфнинг фалсафий жиҳатлари киради. Тасаввуфнинг фалсафий кўринишга эга бўлиши, унинг фикрий-ақидавий тузилишида янги фалсафий фикр ва ғояларнинг вужудга келиши Тасаввуф таълимотининг янги босқичи сифатида муҳим аҳамиятга эга. Профессор Н.Комиловнинг таъкидлашича, ушбу даврда олам ва инсон ҳақидаги фикрлар, масалан, Муҳаммад Ғаззолий, Фаридиддин Аттор, Нажмиддин Кубро, Ибн ал-Арабий, Мавлоно Жалолиддин Румий, Азизиддин Насафий ва бошқа мутафаккирлар томонидан фалсафий-ирфоний усуллар орқали ишлаб чиқилган: “Тасаввуфнинг “фалсафалашиш” даври – XIII-XIV асрларда бир қатор мутафаккир адиблар, ориф сўфийлар етишиб чиқдики, биз уларни тасаввуфни фалсафа билан боғловчилар, деб айтамыз. Чунончи, Ибн ал-Арабий, Абу Ҳомид Муҳаммад Ғаззолий, Фаридиддин Аттор, Азизиддин Насафий, Яҳё Сухравардий, Ибн Сабоин, Абдураззоқ Кошоний, Абдулкарим Жилий, Маҳмуд Шабустарий, Жалолиддин Румий, Абдурахмон Жомий, Абдулқодир Бедил шундай мутафаккирлар. Буларнинг ижодида олам ва одам ҳақида ўйлар, қазову қадар, эрк ва ихтиёр, суврат ва маъно, ақл ва руҳ, вақт ва замон, инсон тийнати хусусида кўплаб янги қарашлар баён этилган. Бу зотлар илоҳийшуносликни бутунлай янги поғонага кўтардилар. Уларнинг асарларида инсоний маърифат инсоний кечинмалар тасвири ва таҳлили билан олиб борилди, комил инсон хислатлари батафсил ишлаб чиқилди”. [1, 249]

Кўриниб турганидек, Н.Комилов Тасаввуфнинг “фалсафалашиш” жараёнини XIII-XIV асрлар билан боғлайди. Ҳолбуки, тасаввуфшунос Ж.Холмўминовнинг ишорасига қараганда, Тасаввуфнинг фалсафалашиш жараёни ирфоний матнларни герменевтик усулда талқин қилиш жараёни билан анча олдироқ бошланган: “Тасаввуфий тушунчалар, истилоҳлар, рамзий ва мажозий маъноларни герменевтик усул ёрдамисиз тушунтиришнинг имкони йўқ. Тасаввуфий билимларга герменевтик ёндашиш IX-асрдан буён мавжуд бўлиб келган”. [2, 27]

Н.Комиловнинг фикрича, мутасаввиф олимлар “ўз қарашлари билан Ибн Сино, Ибн Рушд, Умар Хайёмга яқинлашиб бордилар, яъни ирфоний тасаввуфни ривожлантирдиларки, бу, масалан, Ибн Сино томонидан ҳам илиқ қарши олинган эди. Ибн Сино ирфоний билиш йўлини инкор этган эмас, аксинча, “Ҳайй ибн Яқзон”, “Ат-Тайр”, “Саломон ва Абсол” номли асарларида рамзлар орқали сўфиёна маърифатга эришишни тасвирлайди. “Рисола фи ал-ишқ” асарида эса муҳаббатни айнан ирфоний мазмунда талқин этган”. [1, 249]

X-XIV асрларда Тасаввуф таълимотининг турли тариқатлар ва мактабларга бўлиниши ва илоҳийшуносликнинг янги поғонага кўтарилиши натижасида Тасаввуф ўзининг маънавий ва ахлоқий ривожланишида рационализм ва иррационализм

(ирфоний билимлар) ўртасидаги мувозанатни сақлашга эришди, бу эса ўз навбатида илмий ва бадиий тафаккурнинг ўзаро боғланишига олиб келди. Бу фикрни Тасаввуфнинг фалсафалашувида муҳим компонентлар сифатида иштирок этган асосий фалсафий аспектлар – онтология, метафизика, гносеология ва фалсафий антропология ҳам тасдиқлайди.

Тасаввуф фалсафасининг инсон ҳақидаги энг марказий ғояларидан бири – инсоннинг илоҳий манбага боғлиқлиги ва у билан қайта бирлашиш зарурати ғоясидир. Бу нуқтада Тасаввуфнинг антропологик ва онтологик жиҳатлари мушоҳада этилади. Ушбу қарашлар “инсон”ни фақат жисмоний (биологик) мавжудот сифатида эмас, балки Илоҳий Зотнинг тажаллийси сифатида, яъни руҳий ва маънавий моҳият сифатида гадалантиради. Бу ғояни Нажмиддин Комилов қуйидагича изоҳлайди: “...тасаввуф таълимотига асосан инсон руҳи Мутлақ руҳнинг бир қисми бўлганлиги боис у моддий тубанликни тарк этиши, Илоҳ сари парвоз қилиши керак. Бунинг учун инсон ўз Инсонлигини идрок этиб, ботиний оламини поклаб, маърифат нурларига тўлдириб бориши керак”. [3, 4] “Инсон руҳи Мутлақ руҳнинг бир қисми...” деганда Нажмиддин Комилов тасаввуфий онтологияга, яъни борлиқ ҳақидаги фалсафий-ирфоний тушунчага асосланади. Бу ерда у исломий-неоплатоник тушунчага суянади: хусусан, Нафас ур-Раҳмон (Ибн Арабий) ва Файзи қудсий каби тушунчалар билан боғлиқ ҳолда руҳнинг Илоҳий манбага боғлиқ эканлиги ғоясини ёритади. Н.Комиловнинг бу ердаги методи ирфоний-шуҳудий тафаккур асосида таҳлилий-синтетик ёндашув билан мужассамлашган. У руҳий жараёнларни мутлақ маънавий манба билан боғлаб, инсон тафаккури ва қалбининг покланиш жараёнини бир йўналишда, бирлашув нуқтайи назаридан таҳлил этади. Бу усул интуитив маърифат (интуитив билиш) ва ботиний тажриба (мувоқаба, мушоҳада) каби ирфоний тадқиқот усуллари асосланган.

Илк маротиба Ибн ал-Арабий томонидан Тасаввуф фалсафасига киритилган “Инсонни комил” ғояси кўп ўтмасдан Азизиддин Насафий томонидан “Комил инсон” фалсафий-ахлоқий концепцияси сифатида ишлаб чиқилди. Азизиддин Насафийнинг Нажмиддин Комилов тадқиқотларида қайта-қайта мувоқаат этилган икки машҳур асари – “Китоб ал-Инсон ал-Комил” ва “Зубдат ул-ҳақойиқ” номли асарлари айнан ана шу Комил инсон фалсафий-ахлоқий назариясининг баёни ва талқинига бағишланган. Бугунги даврда ҳам ўзининг илмий-амалий аҳамиятини йўқотмаган ушбу қимматли асарлар Нажмиддин Комилов томонидан форс-тожик тилидан ўзбек тилига таржима қилинган. [4]

Азизиддин Насафий Комил инсон таърифларини келтирар экан, жумладан, шундай ёзади: “Одамлар Коинотнинг қаймоғи ва ҳулосаси ва Мавжудот дарахтининг мевасидирлар. Комил инсон эса одамларнинг ҳулосаси ва қаймоғидир. Мавжудот ҳам сурат, ҳам маънода бўс-бутун ва биратўла Комил

Тасаввуф назариётчиларининг “Комил инсон – жамиики инсонларнинг ҳақиқатидир” деган фикрини асос қилиб олган Нажмиддин Комилов Ваҳдати вужуд

(Борлиқнинг бирлиги) таълимотиға суянган ҳолда инсонни Аллоҳ сифатларининг мазҳари, унинг асмо ва сифатларини ўзида акс эттирган кўзгу сифатида талқин этади. Бу Ибн Арабийнинг “Инсон ул-куллий” ва Азизиддин Насафийнинг “Инсони комил” тушунчалари билан оҳангдошдир.

Инсон моҳияти ва Комил инсон ҳақиқати масалалари Нажмиддин Комиловнинг Тасаввуф таълимотиға оид тадқиқотларининг марказида туради. Тасаввуфшунос олим ушбу таълимотнинг қайси мавзу ва масалалари тадқиқига киришмасин, албатта ана шу икки масалаға мурожаат этиб ўтади. Бунини айниқса, унинг шоҳасарлари – “Нажмиддин Кубро”, [6] “Тасаввуф. (Шарқ фалсафий тафаккури тарихидан. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. Биринчи китоб” [7] “Тасаввуф. (Тавҳид асрори. Иккинчи китоб”, [8] “Фақр нури порлаган қалб. Алишер Навоийнинг форсий қасидалари”, [9] “Комил инсон – миллат келажағи”, [10] “Хизр чашмаси”, [11] “Тасаввуф” [1] ва “Маънолар оламиға сафар” [12] номли рисоалари ҳамда юзга яқин илмий мақолалари мисолида кўриш мумкин. Уларнинг барчасида инсон моҳияти ва Комил инсон ҳақиқати масалалари марказий ўрин эгаллаган.

Комил инсон борлиғи ва умуман, инсон борлиғининг моҳияти масаласи авваламбор, онтологик тадқиқот объекти сифатида мутасаввифларнинг асарларида ҳам, Тасаввуфнинг замонавий тадқиқотчилари асарларида ҳам таҳлил ва тадқиқ этилади. Шу нуқтаи назардан, инсон ва Комил инсон масалалари Н.Комилов тадқиқотларида онтологик жиҳатдан ҳам тадқиқ этилган. Аммо, Н.Комилов бу масалаларни кўпроқ фалсафий-ирфоний антропология ва Тасаввуф этикаси нуқтаи назаридан ўрганиш ва тадқиқ этишни муҳимроқ деб билганлиғида бўлса керакки, унинг барча тадқиқотларида тасаввуфий антропология ва ахлоқ масалаларига эътибор бериш тамойили устунлик қилиб туради. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, Н.Комиловнинг Тасаввуф таълимотиға оид умумий қарашлари теоцентризм (Худони асос қилиб олиш; Худони марказға қўйиш)ға эмас, балки антропоцентризм(инсонни асос қилиб олиш; инсонни марказға қўйиш)ға асосланган. Яъни, Н.Комилов тасаввуфшунослиғи худошиносликка эмас, балки инсоншуносликка қаратилган. Бизнингча, бунинг иккита асосий сабаби бор: биринчиси, Н.Комилов табиатидаги буюк инсонпарварлик туйғуси бўлса, иккинчиси, Н.Комиловнинг Тасаввуфдан асл мақсад ва моҳият ҳам инсоншунослик эканини чуқур идрок этганидир. Зотан, Тасаввуф олами – бепоён океанға ўхшайди. Бу океан тубидан ким нимани топса, ўша билан юзаға чиқади. Н.Комиловнинг бу бепоён ва тубсиз океандан топган нарсаси эса Комил инсон ахлоқи ва фазилатлари бўлиб чиқди.

Н.Комиловнинг тадқиқот методологияси тарихий-фалсафий таҳлил билан бирга манбавий таҳлилий ёндашувға ҳам асосланган. Яъни, у тасаввуфий адабиётлар – фалсафий-ирфоний рисоалар, ахлоқий-ирфоний рисоалар, адабий-ирфоний рисоалар, муршидларнинг кўрсатмалари ва мактублари, суфий шоирлар асарлари орқали фикрий эволюцияни кузатиб, инсон ҳақидаги ирфоний ғояларни замонавий фалсафий ёндашув билан уйғунлаштиради: “Яссавий ҳикматларида “кўнгли бўзуқ”

(бошқа жойда “кўнгли қаттиқ”) ва “кўнгли синиқ” иборалари бир-бирига зид тушунчалар сифатида тилга олинади. Бу иборалар, аслини олганда, тасаввуф тимсолларидан бўлиб, кўнгли бутунлик – илоҳий жазба ва ишқдан беҳабарликни, кўнгли синиқлик эса, илоҳий ишқ шавқиға тушган одам қалбини англатган (Ҳазрат Навоий бу ҳақиқатни “синғон сафол” ибораси билан ҳам ифодалаганлар, у ишқ майидан маст хароботийлар ҳолини англатган.)”. [13, 65]

Н.Комилов таҳлил ва тадқиқ жараёнда тасаввуфий асар матнининг ичига киради, сўзлар, иборалар, тушунчалар ва ирфоний истилоҳларнинг ҳақиқий ва мажозий маъноларини герменевтик усулда очиб беради. У герменевтик усулни талқин (интерпретация) орқали амалга оширади, яна унга биров импровизацияни ҳам қўшади: “Аммо Аҳмад Яссавий бу тушунчаларга ижтимоий мазмун бағишлаган. Ул зотнинг талқинига кўра, “кўнгли синиқ” кишилар (форсийда “дилшикаста”) – бошидан муҳтожлик азобини ўтказган, қалбида шафқат бўлоғи қайнаган, адолат ва инсоф туйғуси туғма бир хислат бўлиб кўринадиган одамлардир. Зотан, дардмандлар ҳолини қалбида илоҳий дарди бор одамгина тушунади-да! (Фузулийнинг “Гўзи ёшлуларин ҳолин на билсун мардуми ғофил, Кавокиб сайрини шаб то саҳар бедор ўландин сўр” байтини эсланг.). “Кўнгли бутун” кишилар деганда айнан ана шундай дарддан, илоҳий муҳаббат шаробидан бебаҳра, “дунёпараст ножинслар” тушунилан. “Ҳикматлар”да кўнгли қаттиқ золим кимсалар, беғам кишиларга нисбатан ўтли нафрат балқиб туради. Шоир бундайларни гоҳ нодон, гоҳ ғофил, гоҳида жоҳил ва кўнгил кўзи кўр кишилар деб ҳам тилга олади. Бироқ уларнинг умумлашма таърифи – “кўнгли қаттиқ”лик, раҳмсизликдир. Яссавий таърифи бўйича, бундай кишилар ҳали одамийлик даражасига бориб етган эмас, уларнинг энг катта нуқсони – маърифатдан, дину иймондан беҳабарлигидир. Бундай одамлар дағал ва қўпол, маданият ва маърифат ҳали улар қалбини юмшатмаган бўлади. Бундай одамларда руҳий-маънавий эҳтиёжлар устун. Шундай қилиб, шафқат ва шафқатсизлик тушунчалари мулозимлик ва қаттиқлик, руҳ ва жисм, инсонийлик ва ҳайвонийлик тушунчалари билан боғланиб кетади”. [13, 65]

Нажмиддин Комиловнинг тадқиқотларида ирфоний матнларга нисбатан кенг қўлланиладиган методларидан бири – фалсафий герменевтикадир. У ҳар бир тасаввуфий асарни замон, муаллиф, тафаккур, қалбий мушоҳада ва руҳий тажриба миқёсида таҳлил қилади, матннинг сирли ва рамзий ифодаларини фақат луғат орқали эмас, балки тазкиявий ҳолатни ҳис этиш билан англашни зарур деб билади, ирфоний матнларнинг ҳар бир сатридан маънавий ибрат, руҳий тажриба ва ахлоқий сабоқ излайди. Шу жиҳатдан, у Тасаввуфни фақат тарихий ёдгорлик ёки адабий бойлик сифатида эмас, балки инсонни ўз “Мен”и сари етакловчи руҳий-маънавий таълим методикаси сифатида кўради. Бу методика нафақат ўтмишдаги, балки бугунги кун инсонининг руҳий-маънавий ва ижтимоий-ахлоқий муаммоларини ҳам ҳал қилиш имкониятини беради.

Инсон “ўз Инсонлигини идрок этиши” – бу фикр Н.Комилов нуқтаи назаридан нафақат назарий, балки амалий-тарбиявий аҳамиятга ҳам эгадир. У бун тасаввуфий ахлоқ – яъни нафсни тарбиялаш, қалбни поклаш ва маънавий ҳолатлар билан боғлар экан, тадқиқотда амалий-фалсафий методдан фойдаланади. Яъни, назарий мулоҳазаларни инсоннинг кундалик маънавий ҳаётидаги тажрибалари билан уйғунлаштириб, инсониятнинг маърифатга эришиш жараёнини фалсафий таҳлил билан асослаб беради.

Нажмиддин Комилов таҳлил қилган мутафаккирларнинг барчаси турли йўллар орқали инсон камолотига даъват этса-да, уларни бирлаштириб турувчи нуқталар ҳам мавжуд:

1. Инсоннинг ўзлигини англаши – барча мутафаккирлар инсонни “руҳий-маънавий сафардаги мавжудот” сифатида кўрадилар.

2. Илоҳий нурга интилиш – ҳар ким уни турлича – ишқ, илм, тарбия ёки фидоийлик орқали англашга ҳаракат қилади.

3. Риёзат ва нафсни тарбиялаш – барча йўллар нафсдан озодликни биринчи шарт сифатида белгилайди.

Бу нуқталар тасаввуфий фалсафанинг универсал хусусияти борлигини кўрсатади. Нажмиддин Комилов бун методологик жиҳатдан концептуал умумлашма (*synthèse conceptuelle*) сифатида баён этади.

Тасаввуфшунос олим Ж.Холмўминов илк маротиба Тасаввуф таълимоти доирасидаги фанлар таснифида “Тасаввуф этика”си фанини ҳам зикр этиб ўтганини [2, 27] эслатган ҳолда ҳақиқатан ҳам Тасаввуф таълимоти ўзига хос ахлоқий тизимга – этикага эга эканлигини таъкидлаш лозим. Нажмиддин Комиловнинг Тасаввуф таълимотига оид тадқиқотлари доирасида эса “Тасаввуфий ахлоқ” ёхуд “Тасаввуф этикаси” масалалари ҳам алоҳида ўрин тутати.

Н.Комиловнинг тасаввуфий этика асосидаги талқинига қараганда “...тасаввуфда инсон тарбияси, инсонни риёзатлар билан поклаш масаласи марказий ўрин эгаллаб келган. Шу асосда улар Комил инсон ахлоқи концепциясини ишлаб чиққанлар. Шариат аҳкомига қурилган тариқат расму русумлари, чунончи пир-муридлик анъанаси, солиқ одоби, покланиш, тавба-тазарруъ, зикру самоъ – ҳаммасидан мақсад инсонни юксалтириш, руҳни яйратиш, ғайб асрорини кашф этиш эди”. [3, 5] Тасаввуфшунос олим бу ерда Тасаввуфни фақат маънавий тушунча сифатида эмас, балки инсон руҳиятини ислоҳ қилувчи педагогик тизим сифатида таҳлил қилади. Бундай ёндашув ўз навбатида тадқиқот жараёнида интердисциплинар методология – фалсафа, ахлоқшунослик, психология ва таълим назарияси элементларини бирлаштириш ва илмий-ҳолий таҳлил усули – яъни сўфийлик тажрибасининг мазмунини назарий асосда ифодалашни тақозо этади. Н.Комилов эса мазкур ёндашувда ушбу усулларни муваффақиятли тарза қўллана олган.

Нажмиддин Комилов ўз таҳлилларида шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқат зинапояларини инсон руҳий-маънавий такомилнинг ривожланиш босқичлари сифатида талқин қилиб, “Комил инсон ахлоқи” концепциясини Тасаввуфнинг энг муҳим натижаси сифатида кўрсатади. Бу назарияда инсон фақат шариат қонунларига риоя қилиш билангина эмас, балки қалбини зикр, тавба ва муҳаббат орқали поклаш йўли билан илоҳий маърифатга етмоғи лозим: “Алалхусус, футувват ҳақида ёзилган китобларда инсон қалбининг саховати, мардлик ва фидоийлик ақидалари кенг ёритилади, авлодларга ибрат бўларли ишлар баён қилинади”. [3, 5]

Нажмиддин Комиловнинг инсоннинг ички душмани – нафс ҳақидаги фалсафий-ахлоқий таърифлари тасаввуфий ахлоқнинг тарихий моҳиятини ёритади. Унинг тадқиқотларида нафс фақат психологик ҳолат ёки ҳодиса сифатидагина эмас, балки онтологик тўсиқ, инсоннинг илоҳий аслидан ўзилишига сабаб бўлгувчи асосий омил сифатида ҳам талқин этилади: “Инсонни поклаш ва камол топтириш илми бўлган тасаввуф кишидаги барча салбий хислатларни Нафс тушунчасига боғлаб изоҳлайди ва унга қарши жиҳод эълон қилади. Нафс – шайтон қутқуси, нафс – тубанликка тортадиган куч, нафс – ҳирсу ҳавас даракчиси, тамаъ, манманлик, жаҳолат, фаҳшни келтириб чиқарадиган қувват. Шунинг учун инсоннинг биринчи вазифаси ўз нафсини жиловлаб олиш, уни маҳв этишдир. Қаноат ва саховат, ҳиммат ва ботиний фақр билан инсон ўзининг илоҳийлиги – улуғлигини англаса, энг ғаддор душмани нафси эканини ҳам англайди”. [3, 5] Бундай ёндашув онтологик таҳлил методи – яъни борлиқ ва маънавий ҳақиқатнинг ондаги ифодаси орқали таҳлил қилиш ва аксиологик (қадриятшунослик) таҳлил – яхшилик ва ёмонлик, қурбонлик ва нафслар ўртасидаги зиддиятларни маънавий мезонлар билан баҳолаш усули асосида амалга оширилади. Н.Комилов нафсга қарши курашни Ислом ва Тасаввуфдаги “жиҳоди акбар” (улуғ жиҳод) тушунчаси асосида талқин қилади. Бу кураш инсоннинг ўз илоҳий аслига қайтиш жараёнидир. У шундай ҳолатни инсоннинг маънавий-ахлоқий автономияси деб баҳолайди.

Нажмиддин Комилов тасаввуфий манбалар – Аттор, Султон Валад, Азизиддин Насафий, Кошифий каби мутафаккирларнинг асарлари ҳақида фикр юритар экан, уларни компаратив фалсафий таҳлил асосида тадқиқ этиб, жумладан, шундай ёзади: “Бу асарларнинг бири “Илоҳийнома” – шеърини тасаввуф қамчиси дея улуғланган валиюллоҳ Шайх Фаридиддин Аттор қаламига мансуб. Иккинчиси “Маориф” номи билан аталадиган рисола – машҳур сўфий шоир Жалолиддин Румийнинг ўғли Султон Валаднинг асари. Учинчиси ватандошимиз, атоқли файласуф олим Шайх Азизиддин Насафийнинг “Зубдат ул-ҳақойиқ” деган рисоласи бўлса, тўртинчиси Навоий назарига тушган зукко адиб ва воиз Ҳусайн Кошифийнинг “Футувватномаи султоний” номли асаридир.

Фаридиддин Аттор, Султон Валад, Азизиддин Насафий XII-XIII асрлар давомида умр ўтказган зотлар бўлса, Ҳусайн Воиз Кошифий XV аср фарзанди, хурсон илму фанининг вакили ҳисобланади. “Илоҳийнома”да пок муҳаббат ва садоқат,

ишқнинг беинтиҳо қудратли кучи, юксалувчи руҳнинг талпинишлари тасвирланади. “Маориф” рисоласида “ҳолдан ҳолга ўзгариб тараққий этиб бориш” инсон ҳаётининг моҳияти-мазмунини сифатида олиб қаралган, инсоннинг бу дунёдаги вазифалари, кўнгилнинг нурга тўлишиш дамлари ёритилади. “Зубдатул ҳақойиқ” асарида инсон тадқиқ этилади: унинг пайдо бўлиши, оламга муносабати даражалари, ўсиш мартабалари, пайғамбарлик ва валийлик рутбалари ўрганилади. “Футувватномаи султоний”да тасаввуфнинг амалий ахлоққа таъсири, мардлик ва фидоийликка асос бўлиши тадқиқ этилади.

Аммо бу асарларнинг бирлаштирадиган жиҳатлар ҳам бор. Булар қуйидагилар: биринчидан, инсоннинг ўзлигини англаш йўли ёритилган. Иккинчидан, инсон камолоти йўллари батафсил ёритилган. Аттор камолотни ишқда деб билса, Насафий илм ўрганиш ва тариқат мақомларини босиб ўтишда деб билади. Султон Валад эса камолотни илоҳий жазбадан қидиради. Кошифий учун камолот одамнинг одамга нафи тегиши, ўзини бошқалар бахти учун фидо қилишдир”. [3, 5-6]

Н.Комилов ушбу асарларда инсон камолоти ғоясининг турлича ифода ва тушунчалар орқали намоён бўлишини қуйидагича тадқиқ этади:

- Фаридиддин Аттор ишқни маънавий камолот манбаи сифатида талқин қилади;
- Азизиддин Насафий илм ва тариқат босқичларини асосий мезон деб билади;
- Султон Валад илоҳий жазбани инсон юксалишининг моҳияти деб кўради;
- Ҳусайн Воиз Кошифий эса ижтимоий фидоийлик ва футувват ахлоқини камолот мезони сифатида кўрсатади.

Юқоридаги таснифдан кўриниб турганидек, Н.Комилов тасаввуфий манбалар ўртасидаги умумий ва хусусий жиҳатларни қиёсий усулда тадқиқ этиш орқали аниқлайди. Бу хилма-хиллик профессор Н.Комиловнинг фалсафий плюрализмни манбавий асосда изчил тадқиқ этишини кўрсатади. У инсонни нафақат шахсий, балки ижтимоий, илмий, руҳий ва маънавий ўлчовларда ҳам кўриб чиқади.

Профессор Нажмиддин Комиловнинг Тасаввуф фалсафасига оид тадқиқотларидаги ўзига хос хусусиятлар қуйидагилардан иборат:

1. Манбавий-тарихий таҳлил – тасаввуфий-ирфоний меросга эътибор.
2. Ахлоқий-экзистенциал ёндашув – инсоннинг ички оламига руҳий юксалиш нуқтаи назаридан қараш.
3. Интердисциплинар усул – фалсафа, психология, тарих, адабиёт ва диний билимлар уйғунлиги.
4. Феноменологик усул – инсон маънавиятини ботиний (ички) тажриба сифатида англаш ва баён этиш.
5. Тасаввуфий антропология ва маърифат назарияси – инсонни илоҳий ҳақиқатнинг зоҳири сифатида талқин қилиш.

Нажмиддин Комиловнинг фалсафий-адабий таҳлилларида Тасаввуф таълимотидаги “Комил инсон” ғояси марказий ўрин эгаллайди. Тасаввуфшунос олим Инсоннинг комиллик мартабасини унинг Ислом таълимоти бўйича “ашраф ул-махлуқот” деб белгиланганлигини билан боғлиқ деб билади: “...модомики инсон икки олам сарвари, шарафул махлуқот экан, бу унинг илоҳий-раҳмоний жиҳатига қараб айтилган гап бўлиб, Комил инсонга ишорадир. Комил инсон – жамики инсонларнинг ҳақиқатидир”. [3, 4]

Унинг талқинида комиллик – инсон табиатининг асл мазмунини англаш ва уни риёзат, илм, фидойилик ва ишқ орқали рўёбга чиқариш демакдир. У бу ғояни тарихий манбаларга таянадиган ҳолда Тасаввуф мутафаккирларининг асарлари орқали қуйидагича шарҳлайди:

- Фаридиддин Аттор – комилликка ишқ орқали етиш мумкинлигини таъкидлайди. Унинг “Илоҳийнома” асарида муҳаббат — онгни юксалтирувчи, қалбни покловчи ва руҳни парвоз эттирувчи куч сифатида тасвирланади. Н.Комилов бу ерда ишқни фақат ҳиссиёт эмас, балки маънавий энергия сифатида таҳлил қилади.

- Султон Валад – инсоннинг ҳолдан ҳолга ўзгариб, маънавий тараққиётга эришиши орқали камолга етмоғи ҳақида ёзади. Бу ерда Нажмиддин Комилов динамик онтология – яъни инсоннинг мавжудлик ҳолати доимо ҳаракатда, ўсишда, жараёнда эканлигини назарда тутди.

- Азизиддин Насафий – инсон камолини илм ва риёзат зинапояларини босиб ўтишда деб билади. Унинг “Зубдат ул-ҳақойиқ” асарида инсоннинг ҳақиқатга етишида илмий-маърифий таркиб асосий ўринда туради. Комилов буни ирфоний маърифатнинг рағбатлантирувчи тизими сифатида кўради.

- Ҳусайн Воиз Кошифий – инсоннинг бошқалар учун фойда келтириши, жамият манфаатини ўз нафси устун қўйиши орқали комилликка ета олишини таъкидлайди. Унинг “Футувватнома”сида футувват – ахлоқий мардлик ва ижтимоий масъулият тимсоли сифатида талқин қилинади.

Н.Комилов бу турли йўналишларни умумлаштириб, “Комил инсон” ғоясини тасаввуфий фалсафанинг интеграл модели сифатида таклиф этади. Унга кўра, бу модель руҳий-ахлоқий юксалиш, зикр, нафсдан озодлик, муҳаббат ва маърифатнинг бир-бири билан боғлиқ жараёнини ўз ичига олади.

ХУЛОСА

Кўриниб турганидек, профессор Нажмиддин Комиловнинг Тасаввуф фалсафасига бағишланган илмий-ирфоний мулоҳазалари ўз моҳиятига кўра инсоннинг маънавий камолоти ва илоҳий ҳақиқатга етакловчи ботиний (ички) тозаланиш жараёнини фалсафий ва амалий асосда ёритишга қаратилгандир. Унинг тадқиқотларида Тасаввуф Ислом динининг юсак илоҳий ғоялари ва маънавий анъаналари билан чамбарчас боғланган бўлиб, инсон ҳақидаги ирфоний антропология, ахлоқий риёзат ва маърифатнинг зинама-зина тараққиётини илмий таҳлил доирасида кенг қўллайди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: “Movarounnahr” – “O`zbekiston”, 2009.
2. Холмўминов Ж. Қиёсий тасаввуфшунослик (Монография). – Тошкент: “Тошкент давлат шарқшунослик университети”, “Yosh avlod matbaa”, 2021.
3. Комилов Н. Муқаддима. / Комил инсон ҳақида тўрт рисола. Форс-тожик тилидан Нажмиддин Комилов таржимаси. – Тошкент: “Маънавият”, 1997.
4. Азизиддин Насафий. Зубдатул ҳақойиқ. /Форс-тожик тилидан Н.Комилов таржимаси. – Тошкент, 1995; Азизиддин Насафий. Комил инсон китоби. /Нажмиддин Комилов, Олимжон Давлатов таржимаси. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий ўйи, 2021.
5. Азизиддин Насафий. Комил инсон китоби. /Нажмиддин Комилов, Олимжон Давлатов таржимаси. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий ўйи, 2021.
6. Комилов Н. Нажмиддин Кубро. – Тошкент: А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1995.
7. Комилов Н. Тасаввуф. (Шарқ фалсафий тафаккури тарихидан. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи). Биринчи китоб. – Тошкент: “Ёзувчи”, 1996.
8. Комилов Н. Тасаввуф (Тавҳид асрори). Иккинчи китоб. – Тошкент: “Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти”, 1999.
9. Комилов Н. Фақр нури порлаган қалб. Алишер Навоийнинг форсий қасидалари. – Тошкент: “Маънавият”, 2001.
10. Комилов Н. Комил инсон – миллат келажаги. – Тошкент, 2001.
11. Комилов Н. Хизр чашмаси. – Тошкент: “Маънавият”, 2005.
12. Комилов Н. Маънолар оламига сафар. (Алишер Навоий ғазалларига шарҳлар). – Тошкент: “Tamaddun”, 2012.
13. Комилов Н. Мардлик тариқати (Жавонмардлик ҳақида) // “Тафаккур”, №1. 1994.